

SABO
FÖRETAGEN

VI HYR UT
FRIHET.

Första månaden hyresfri.

TV-apparat ingår i första hyran.

Telefonsware ingår i första hyran.

Dammsugare ingår i första hyran.

NMT Ficktelefon ingår i första hyran.

Tikdåls telefon ingår i första hyran.

Frihet ingår
från första hyran.

Vi har valt rabatterhyrbanden som är rimliga i förhållanden till en drähyra.
"Första månadshyran fri" betyder 8% rabatt på drähyran.
Värdet av de andra hyrbandena beror på vilka märken som väljs och har
de upphandlas.
OBSERVERA! När det gäller kombinationshyrbanden måste värdet av
bostadsprodukten anges. Vi har markerat detta i förekommande fall med
"Värde x.xxx".

"Vi hyr ut frihet", Reklamkampanj av Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag,
SABO, från 1993. Copyright: Sveriges Allmännytt.

Delegerad frihet

Boinflytande i marknadens skugga

Helena Mattsson

”VI HYR UT FRIHET.” Med dessa ord lanserade Sveriges Allmännyttiga Bostadsföretag (SABO) en ”frihetskampanj” för att stärka hyresrättens status på den konkurrensutsatta ”hemmamarknaden”. Året var 1993 och centralorganisationen hade tagit fram en reklamkampanj som de enskilda bostadsföretagen fritt fick använda och anpassa efter sina egna behov för att dra till sig ”konsumenter”. Enligt SABO var det endast ”tydliga säljsignaler” som kunde stödja lägenhetsuthyrningen. SABO:s logga – en kvadrat i orange och blått med en vit fågel vars vingspetsar spändes ut diagonalt mellan översta vänstra hörnet och det nedersta högra – speglade den vacklande position som allmännyttan intog under 1990-talet mellan marknadslogik och välfärdspolitik. Fågeln associerade både till 1980-talets symbol för självförverkligande – måsen Jonathan Livingston Seagull från Richard Bachs roman *Måsen* – och den fredsbevarande duvan. Den vita fågeln fick också symbolisera frihetskänslan som en första hyresfri månad skulle ge hyresgästerna. SABO:s frihetskampanj och användningen av fågeln som mångbottnad symbol belyste organisationens försök att förena två motstridiga målbilder: den universella bostadspolitiken och den individanpassade bostaden.

I början av 1990-talet avvecklades svensk bostadspolitik. Efter beslut fattat av den nytilträdde borgerliga regeringen lades Bostadsdepartementet ned 1991 och styrningen av bostadens villkor sågs nu som ett mål inom den ekonomiska politiken. Att säkra låginkomsttagarnas boende var ett fördelningspolitiskt problem och inte ett bostadspolitiskt. Förändringen var lika genomgripande som efterkrigstidens reformer då välfärdsstatens ”universella bostadspolitik” sjösattes med allmännyttan som ett centralt styrmedel. 1990-talets avregleringar samt avskaffandet

av statliga lån och räntegarantier förändrade i grunden villkoren för bostadsbyggandet och även synen på vad en bostad är. År 1992 formulerade den borgerliga regeringen en ny övergripande målsättning: "Alla skall ha möjlighet till en god bostad till rimligt pris [...] var och en skall ha inflytande över sin egen situation. Valfriheten skall öka för de enskilda människorna."¹ Trots att målet fortfarande var att undvika ett socialt kategoriboende – billiga bostäder för en ekonomiskt utsatt grupp – och istället producera bostäder av hög kvalitet till ett rimligt pris för alla samhällsklasser, urholkades det universella idealet alltmer av viljan att differentiera marknaden utifrån individuella valmöjligheter. Som jag kommer att visa i denna text spände skiftet från en "solidarisk bostadspolitik" till en "avreglerad bostadsmarknad" över längre tid, även om förändringarna blev manifesta först i början av 1990-talet.²

Förändringsprocessen innebar inte endast en kommodifiering av bostaden, utan det handlade också om att skapa den konsument som skulle agera på bostadsmarknaden. Parallellt med nya villkor och målbilder för formgivningen av bostaden, konstruerades de begär som utgjorde individens drivkrafter och var själva marknads förutsättning. SABO:s frihetskampanj är ett tydligt exempel på hur allmännyttan tilltalade de boende som begärsstyrda konsumenter och drog upp nya riktlinjer för åtråvärda boendekvaliteter. Hyresgästerna skulle inte köpa något, men de ställdes ändå inför "bostadsval" och "attraktiva erbjudanden". Ett bärande argument i föreliggande text är att allmännyttans nya förvaltningsfilosofi var ett resultat av, liksom en drivkraft bakom, det förändrade narrativet om bostadsmarknaden. Allmännyttans syfte att säkra bostaden som en social rättighet var ett budskap som likt den frihetstörstande måsen flög sin kos. Nu lockade istället SABO med rabatterbjudanden och produkter: tv, dammsugare, telefonsvarare och trådlösa telefoner.

Men allmännyttans verksamhetsområde omfattade även platser där de boende inte var dessa föreställda konsumenter, där inte bostadsrätten konkurrerade med hyresrätten, där de ekonomiska resurserna inte gav tillträde till den framväxande bostadsmarknad (och dess produkter) som allmännyttan lockade med. Jag kommer här att analysera genomförandet av allmännyttans nya förvaltningsfilosofi i Tensta, en av alla dessa platser i skuggan av konsumenternas bostadsmarknad. Genom en

studie av förnyelseprojektet ”Miljonprogram för miljonprogrammet” (1985–94) diskuterar jag de lokala konsekvenserna av vad jag kallar delegerad frihet. Som inledningsvis slås fast i denna bok kännetecknas marknadsbegreppet av mångtydighet och pluralism; det är inte på något sätt entydigt vad en marknad är, hur en marknad reagerar och vilka konsekvenser marknadiseringar får i olika kontexter.³ Den bostadsmarknad som diskuteras här skapades av offentliga aktörer i flertalet miljonprogramsområden och måste förstås i sin egen rätt, men också i förhållande till den individorienterade och konsumtionsinriktade innerstadsmarknad som växte fram under samma tid.

1980-talet karaktäriserades av marknadiseringar och privatiseringar, men också av demografiska förändringar präglade av en migration som växlat från arbetskraftsinvandring till flyktigmottagande. Dessa förändringsprocesser flätades samman med bostadsförnyelseprojekt och idéer om boinflytande. I den nya svenska modell som alltmer tog form under decenniet var idealet att makt och deltagande kom underifrån och välfärdsstrategier skulle kombineras med radikala decentraliseringar både i politiken och i den byggda miljön. Kombinationen av införandet av boinflytande och marknadslogik samverkade med en förändrad migration och skapade en diskriminerande och segregande bostadspolitik vars fulla konsekvenser vi ser idag. Mitt syfte här är att lyfta fram arkitekturen och den byggda miljöns roll i politiska och ekonomiska omställningar, som en praktik vilken direkt påverkar människors livsmiljöer men också som en diskurs vilken bidrar till begreppsförskjutningar.⁴

Allmännyttan lyckades aldrig konkurrera på den marknad den föreställde sig verka på och stora delar av bostadsbeståndet är idag omvandlat till bostadsrätter i de attraktiva områden där konsumenterna fanns, med följden att ett gigantiskt kapital har övergått från det offentliga till privat ägo från 1990-talet fram till idag. De flesta miljonprogramsområden blev å andra sidan aldrig de boendes marknad. Istället utgjordes ”konsumenterna” av globala företag som såg hela bostadsbestånd som investeringar där avkastning och inte förvaltning stod i centrum.⁵ Det var precis denna utveckling SABO och Hyresgästföreningen ville motverka med den nya förvaltningsfilosofin i början av 1980-talet. Här försöker jag förstå varför kommunalt finansierade företag, som allmännyttan,

underordnade sig den marknadslogik de hade som syfte att motverka. Vilka drivkrafter låg bakom dessa reformer och vilka aktörer var inblandade? Att söka svar på dessa frågor kan också hjälpa till att förstå den verklighet som kännetecknar många av dagens miljonprogramsområden: ständiga försäljningar och köp av hela bostadsbestånd, vilket lett till vanskötsel och brister i förvaltningen.

Från 1968 års ”lilla röda” till 1993 års ”frihetskampanj”

I slutet av 1960-talet och början av 1970-talet riktades stark kritik mot expertsamhället, det framväxande bilsamhället och det begränsade inflytande som individen hade över sin boendemiljö.⁶ Det handlade om allt från den individuella lägenheten till bostadskvarteret och urbana planeringsfrågor. Kritiken samlade grupper över hela den politiska linjen, men också politiskt obundna aktörer, som till exempel Aktion samtal och Alternativ stad inom urban- och miljörörelsen.⁷ Ett svar på dessa krav kom att bli den våg av boinflytandeprojekt som initierades av allmännyttan och Hyresgästföreningen. Under samma tid kom även bostadsrättens status att förändras, vilket i förlängningen också fick konsekvenser för utvecklingen av allmännyttan. Lagen om ”kontroll av upplåtelse och överlåtelse av bostadsrätt” upphörde 1969 och bostadsrätten som upplåtelseform blev del av en spekulationsekonomi.⁸

De centrala aktörerna att införa boinflytande – politiker på statlig och kommunal nivå, allmännyttans centralorganisation SABO, Hyresgästernas Riksförbund och de boende – hade alla olika motiv, vilka ibland sammanföll, ibland skilde sig åt. Svenska Hyresgästernas Riksförbund (bildat 1923 och alltså en av världens största och mest inflytelserika förbund för hyresgäster) lade 1968 fram ett ”miljöprogram” skrivet av Ingrid Jussil som innehöll krav på lägenheternas funktion och utrustning men också krav på hyresgästernas medinflytande. Programmet, kallat ”den lilla röda”, var en av de första formuleringarna av vad som skulle utvecklas till en ny förvaltningsfilosofi. Det tog dock nästan 20 år innan hyresgästerna ansågs vara jämställda sakägare, och vägen dit var lång. Även inom SABO var diskussionen igång och 1972 lanserades en programförklaring som behandlade boinflytande. Året därefter tillsatte

Hyresgästföreningen en boinflytandeutredning som resulterade i 1975 års ”tapetreform”, en lagändring som gav hyresgästerna rätt att bekosta och utföra vissa arbeten i den egna lägenheten. Ytterligare några år senare slöts ett avtal mellan SABO och Hyresgästföreningen som reglerade ersättningen för ”boendeinflytandearbetare”, och det upprättades ett regelverk kring ramavtal mellan de boende och hyresföretaget.

Avtalet mellan SABO och Hyresgästföreningen behandlade också decentraliseringen av de allmännyttiga företagen. Lämpliga förvaltningsenheter sågs till en början vara 100–500 lägenheter, vilka senare kunde underindelas då man till varje pris ville undvika ”vita fläckar” i organisationen. Den universella tanken, att reformer skulle gälla alla medborgare, levde alltså starkt kvar men kombinerades med decentraliseringstanken. För att driva igenom förändringen skapades en byråkratisk apparat med nya funktioner. Hyresgästföreningen anställde mellan 1978 och 1984 ett stort antal ”ombudsmän” som skulle verka lokalt. På regeringsnivå tillsattes 1975 den statliga ”bostadsociala delegationen” som hade uppdraget att implementera boendeinflytande genom att stödja lokala försöksprojekt. Istället för ett centralt utredningskansli etablerades lokala projektsekreterare som skulle driva projekten. Delegationen publicerade den statliga offentliga utredningen *Engagerat boende* (1978) med tips och uppslag för alla inblandade aktörer.⁹ I slutrapporten *Aktivt boende* (1979) slogs det fast att boinflytandet måste öka, att det var en ”grundläggande demokratisk rättighet och ett mål i sig”.¹⁰

Som historikern Samuel Faber visat rymde frågan om boendedemokrati en konfliktzon mellan upplåtelseformerna hyresrätt och bostadsrätt.¹¹ Bostadsrätten och det egna ägandet ansågs av de flesta aktörer, även de offentliga, vara den mest gynnsamma formen för boinflytande vilket också bidrog till att hyresrätten skulle efterlikna bostadsrätten. År 1981 instiftade SABO hyresvalsrätten som ett alternativ till bostadsrätten och del av den nya förvaltningsfilosofin. Här presenterades långtgående idéer om inflytande såväl över förvaltning som över den egna lägenheten. Det poängterades dock att ändring av upplåtelseform inte fick beslutas av de boende då det hindrade kommunen att använda sitt viktigaste hjälpmedel, den allmännyttiga hyresrätten (den enda upplåtelseform som inte ställer krav på kontantinsats) för att uppfylla det bostadsförsörjningskrav kommunerna var ålagda.¹² Även Hyresgästföreningen och

Fastighetsägarförbundet ställde sig på SABO:s sida och förespråkade boinflytande istället för omvandling till bostadsrätt.¹³ Regeringen drev däremot slutligen igenom en lagändring 1982 som gav hyresgäster med bildade bostadsrättsföreningar möjligheten att förvärva sin fastighet.¹⁴

Gränsen för vad som var möjligt att påverka inom ramen för hyresrätten förflyttades under 1980- och 1990-talen, och uppdelningen mellan upplåtelseformerna kom alltmer att luckras upp. Genomgående i diskussionerna från denna tid är den bild som målas upp av hyresrätten som en bristfällig upplåtelseform när det gäller boendeinflytande. Det skapades ett dominerande narrativ kring bostaden och dess kvaliteter vilket inte lämnade rum för alternativa perspektiv. Kanske något oväntat var det från borgerligt håll hyresrättens kvaliteter lyftes fram:

Hyresrätten innebär en hög servicenivå som hyresgästen köper med sin hyra. Den hyresgäst som inte vill eller kan sätta tid och kraft på boinflytande utan prioriterar andra sidor i tillvaron skall ha rätt att köpa hyresrättens service utan villkor. Det måste därför vara fel att förutsätta att "boinflytande" skall omfatta hela hyresgästbeståndet.¹⁵

"Självförvaltning", kollektiv eller individuell, var ytterligare en reform för att decentralisera och föra över ansvar till de boende och därmed låta hyresrätten alltmer närma sig bostadsrätten. I den kollektiva självförvaltningen skapades självständiga föreningar, så kallade förvaltningsföreningar, medan den individuella självförvaltningen gav de boende inflytande över den enskilda lägenheten.¹⁶ Förvaltningsföreningarna kunde påverka hyressättningen genom att reglera kostnaderna av förvaltningen, men därmed hotades också den solidariska hyressättningen som jämnade ut hyran i beståndet. År 1984 genomfördes ett storskaligt försök att införa ett ekonomiskt boinflytande inom Stockholms allmännytta, vilket inte heller visade sig enkelt.

Det är uppenbart att strävan efter medinflytande var svår att förverkliga inom ramen för hyresrätten. Boendeinflytandeprojekten hade å ena sidan ambitionen att låta individen få mer inflytande över sitt vardagsliv och sin boendemiljö, å andra sidan handlade det om att göra allmännyttan konkurrenskraftig på den bostadsmarknad som växte fram där hyresrätten uppfattades konkurrera med bostadsrätten. Det

fanns två parallella synsätt på detta storskaliga projekt som genomfördes i det offentliga regi: å ena sidan förändringar i synen på individen, från boende till konsument, med ambition att skapa aktiva medborgare som tog initiativ och kunde hantera marknadens krav på valfrihet, å andra sidan implementeringen av ett marknadstänkande inom förvaltning, ekonomi och marknadsföring. Det var inte ett enkelt projekt att förändra mentaliteten hos alla inblandade – de anställda på företagen, politikerna och de boende själva – och det satsades stora resurser på att skapa ett organisatoriskt maskineri, en boinflytandets byråkrati, och att utbilda alla inblandade aktörer genom nystartade kurser, informationsmaterial och även reklamkampanjer, som ”frihetskampanjen” beskriven i inledningen av denna text.

Miljonprogram för miljonprogrammet

När Stockholms finansborgarråd Mats Hulth (S) presenterade förnyelseprojektet ”Miljonprogram för miljonprogrammet” hösten 1985, hade det endast gått tio år sedan det första miljonprogrammet avslutades.¹⁷ Det andra miljonprogrammet byggde vidare på de metoder som presenterats i utredningar och rapporter om boinflytande och medborgardemokrati.¹⁸ Det hade funnits tidigare förnyelsearbeten vilka fokuserat på byggnadsteknik, form och utseende, medan ”Miljonprogram för miljonprogrammet” skulle kombinera sociala, kulturella, fysiska och administrativa förbättringar, allt från byggnadernas kvalitet och utformning till den sociala miljön.

Ett av de miljonprogramsområden som ansågs vara mest illa därnan var Tensta.¹⁹ Likt så många andra förorter som uppfördes under 1960- och 1970-talen skedde inflyttningen till Tensta innan området var färdigbyggt och många tidningsreportage från tiden beskrev en misskött socialdemokratisk politik med de boende ofta porträtterade som offer. Detta var en bild som förstärktes av boken *Rapport Tensta* (1970), skriven av tre medarbetare i landets då största kvällstidning, liberala *Expressen*.²⁰ Redan i slutet av 1970-talet kom ett nytt inslag i debatten som fokuserade på invånarnas asociala beteende och lyfte fram kriminalitet och alkoholism, men det var först på 1980-talet som invånarna sågs som orsak till problemen. Den förändrade mediebild

har beskrivits av bland andra kulturgeografen Irene Molina som ett steg i en förortens stigmatiseringsprocess: först en permanent ofärdig plats, senare en smutsig och skräpig plats, därefter ett område präglad av kriminalitet och alkoholism och till sist invandringen och invandraren som orsak till problemen.²¹

Genom ett decentraliserat beslutssystem skulle det, enligt "Miljonprogram för miljonprogrammet", skapas ett "stadsdelstänkande", ett socialt kitt eller ett socialt kapital, och socialförvaltningen finansierade två samordnande tjänster i området för att säkra upprustningens sociala förtecken. Ett annat verktyg för att lyfta de sociala aspekterna var att engagera lokala aktörer – civilsamhälle liksom privat näringsliv – och "mobilisera" Tenstas invånare. Då det saknades offentliga resurser ansågs "den radikala förändring" av området som var målet endast kunna ske genom de boendes egna resurser och initiativ. Staden såg också möjliga synergier mellan idéer om decentralisering inom arkitektur, samhällsplanering och socialt arbete, vilka också låg helt i linje med det boendeinflytande som utvecklades av allmännyttan.

I en lägesrapport som publicerades ett år efter att projektet initierats konstaterades att det behövdes en kraftig förbättring av den yttre miljön. Trots den paradoxala situationen att området behövde stora insatser men det saknades ekonomiska medel slog rapporten fast att det var möjligt att genomföra åtgärder under förutsättning att de boende gick in med egna resurser: "De höga kostnaderna gör det särskilt motiverat att engagera de boende i området. De bör kunna vara med och ta ansvar för områdets skötsel."²² Vidare poängterades att boinflytande borde utvecklas speciellt i områden med "sociala svårigheter och vandalisering".²³ Här blev också språkbruket talande: det aktiva subjektet är staden som *ger* (bort) ansvaret och inte de boende som kräver eget ansvar. En helt ny vokabulär utvecklades genom boinflytandeprojekten, vilken skapade spelregler för deltagande och medverkade till att förskjuta ansvaret till de boende, vad jag kallar *delegerad frihet*.

Konstruktionen av nya termer som satt tonen för epoken av boendeinflytande är också påtaglig i kommunens nya strategier, baserade på ekonomiska sparkrav, även om begreppen ofta talade om något annat. Parallellt med att det omfattande förnyelsearbetet fortskred lades ytterligare nya sparkrav på Stockholms alla kommunala förvaltningar, vilket

ledde till att ledningsgruppen introducerade vad man kallade en ”radikal samordning” av funktioner och lokaler (inom skola, socialtjänst och fritid) för att effektivisera existerande samhällsservice.²⁴ Ett annat begrepp som presenterades var ”frikommuntänkande”, vilket innebar att de ekonomiska besluten skulle föras över till de lokala stadsdelarna. Ytterligare en lösning var att förskjuta ansvaret från det offentliga till civilsamhället (och de boende). Ju mer projektet framstod som ekonomiskt pressat, desto mer försköts idéerna om medborgar- och boinflytande från att vara en demokratifråga till att bli en ekonomisk förutsättning.

Begreppsförskjutningen av boinflytande – från socialt till ekonomiskt – drev fram en diskurs vilken legitimerade det offentligas tillbakadragande och medverkade till ett alltmer ekonomiserat politiskt tänkande. Ansvaret kom gradvis att skjutas över från beslutsfattare och ledningsgrupp till professionellt och personligt engagerade ”förnyelsearbetare” (medborgare, kommunalarbetare, arkitekter med flera). Att kriser driver det kapitalistiska systemet framåt har ofta påpekats, och är tydligt i detta fall. Då förnyelsearbetet väl startat måste projektet ros i hamn, trots alla motgångar, vilket tvingade fram så kallat innovativa lösningar. Att delegera ansvar och aktivera invånarna kan ses som typiska processer i omstruktureringen av den svenska välfärdsstaten under 1980- och 1990-talen. Samhällsvetaren Magnus Dahlstedt har beskrivit hur en ”aktiveringens politik” bidragit till ett makropolitiskt skifte i Sverige: från en statscentrerad regim till en individcentrerad.²⁵

Den statliga stödpolitiken till ”utsatta områden” kom i vissa fall att bli kontraproduktiv. Mellan 1986 och 1992 utgick ett statligt bidrag till lägenheter och utemiljöer i områden med stora sociala problem. Kravet att erhålla bidraget var att minst tio procent av lägenheterna i området var outhyrda eller hade minst 30 procent årlig befolkningsomflyttning. I Tensta fanns inte ”tillräckligt” många tomma lägenheter och inte heller var omflyttningen stor nog för att området skulle ha rätt till finansiellt stöd. Paradoxalt nog var Tensta ”för fungerande” med uthyrda lägenheter och låg omflyttning. Utan det statliga bidraget tärde ”Miljonprogram för miljonprogrammet” ytterligare på de lokala resurserna och den eftersatthet som var upprinnelsen till projektet fördjupades snarare än avhjälpes. Det fanns en stor frustration hos de lokala socialdemokratiska politiker som klubbade igenom programmet och frågan

om finansiering lyftes av lokala politiker till riksnivå. Förnyelsestödet kom också under en kortare period att innefatta alla bostadsområden byggda under miljonprogrammet.²⁶

Men redan våren 1989 avvecklades helt det statliga bidraget och i början av 1990-talet minskades på kommunal nivå radikalt det bidrag Socialdemokraterna föreslagit till ett ”aktivt förnyelsearbete”. Innebörden av och målsättningen för förnyelseprojektet kom därmed att förändras i grunden. Nu sågs projektet snarast som ett sätt att driva igenom en mer marknadsliberal styrningsform och allmännyttan blev ålagd att sälja ut lägenheter för att få in pengar till de upprustningar som hade påbörjats.²⁷ Genom att vila på argument hämtade från 68-rörelsen och boinflytandereformen kunde målbilden slutligen realiseras. Den dominerande diskursen som legitimerade det allmännas tillbakadragande byggde alltså på en föreställning om att endast genom att överlämna det offentliga ansvaret till civilsamhället kunde en verklig lokal demokrati byggas upp utifrån ett samarbete mellan lokalsamhälle, stadsdelsnämnd och kommun. I denna 1990-talsdiskurs fick begrepp som boinflytande, lokaldemokrati och stadsdelsanda motstridiga betydelser hos de inblandade aktörerna. Dessa begreppsfrskjutningar medförde nya roller för medborgaren i den offentliga apparaten. Inflytande och deltagande blev detsamma som ”frihet”, men en villkorad och pålagd sådan – en *delegerad frihet*.

Den svenska modellen sedd utifrån

Som del av förnyelsearbetet önskade Stockholms stad att få en bild av Tensta ur ett internationellt perspektiv, och 1989 organiserades ett internationellt bostadsseminarium i förorten med experter på boinflytande från Storbritannien, Frankrike, Turkiet, Finland, USA, Danmark och Holland.²⁸ Under en vecka studerade de inbjudna gästerna Tenstaområdet, för att senare presentera ett antal konkreta förslag på förbättringar. Först upplevde de till sin förvåning endast ett fungerande bostadsområde, men så småningom växte en problembild fram: det fanns ”ingen själ” där. ”Varför är det så få människor ute på dagarna? [...] Var är alla ungarna som bor i området? Det offentliga systemet är stelt.”²⁹ De uppfattade vad de kallade ett ”förmyndarskap” som kvävde

invånarnas egna initiativ, och även att det svenska välfärdssystemets offentliga sektor inte var anpassad till en mångkulturell miljö. Den franska bostadsexperten och konsulten inom socialt arbete, Florence Ostier, refererade till Freud och jämförde den deltagande planeringsprocessen med psykoanalys: liksom analysanden betalade för analysen skulle medborgaren betala för förnyelsen. Ostier menade att individuellt engagemang och obetalt arbete var avgörande sätt på vilka individer knöts till förnyelsearbetet, vilket garanterade kontinuitet. Och kanske ännu viktigare: projektet skulle leda till självdrivande individer som var oberoende av ekonomiskt stöd.³⁰

Som en lösning på vad som uppfattades som en "stel organisation" som hindrade en dynamisk utveckling var förslaget att göra Tensta till en självstyrd och fri stadsdel i analogi med det frikommuntänkande som lades fram inom ramen för "Miljonprogram för miljonprogrammet". Ekonomiska frizoner som bejakade handel och entreprenörskap skulle upprättas där en mångfald av näringar och privata initiativ kunde slå rot. Experterna förespråkade lokal självförvaltning med ett opolitiskt stadsdelsråd plus ett antal råd på lägre nivåer, ända ned till varje byggnadskropp; såväl den offentliga som bostadsbolagens förvaltning skulle helt tas över av de boende. Det hävdades att invånarna måste sträva efter "självtillit" då det inte gick att utgå från offentliga medel.

Även den materiella miljön, arkitekturen, skulle "frigöras" och Tensta kunde också bli en arkitekturs frizon. Sadeltak, utvändiga trapphus (som skulle ersätta loftgångarna), vindsvåningar, takterrasser med mera skulle göra området mer levande och de boende mer kreativa. Denna fysiska förändring av arkitekturen skulle kunna råda bot på den brist på individuella uttryck som Tensta led av och även om "tiden är knapp", som Florence Ostier och Rod Hackney uttryckte det, fanns "fortfarande tid att hoppa på tåget".³¹

I de internationella experternas bild av den svenska modellen var arkitekturen, estetiken och den politiska styrningen delar av samma modernistiska samhällsapparat: stelbent, rationell och utan flexibilitet. Kritiken av en standardiserad, konformistisk estetik och en arkitektonisk gestaltning "utan själ" kombinerades med kritiken av styrningsmodellerna. Sammantaget skapades en diskurs kring "frigörelse" som gick att tillämpa på många fält: arkitektur, ekonomi och politik. Det

kanske viktigaste resultatet av bostadskonferensen var initieringen av det boendeinflytandeprojekt som Familjebostäder i samarbete med Loggia Arkitekter AB kom att arbeta med under tre år: kvarteret Glömmingegränd.

Boinflytande i planeringsfasen

Kvarteret Glömmingegränd i Tensta ägdes av det allmännyttiga företaget Familjebostäder och var ett av de boendeområden där boinflytandeprojekt hade startats tidigt. Kvarteret skiljde ut sig från de omgivande kvarteren genom det starka missnöje de boende uttryckte över allmänna utrymmen som trapphus, entréer, gårdar och tvättstugor.³² År 1988 införde Familjebostäder arbetsboksmodellen, vilket innebar att alla boende fick en "arbetsbok" översatt till sina modersmål med frågor om boendemiljön att ta ställning till – alla kunde uttrycka sina egna önskningar.³³ Loggia Arkitekter AB, Ylva Larsson och Johanna Wiklander, anlätades 1990 av Familjebostäder för att tillsammans med de boende gestalta de idéer som dokumenterats i arbetsböckerna. Hela projektet omfattade sju områden, totalt 930 hushåll.³⁴ Utifrån de inkomna synpunkterna utarbetades ett diskussionsunderlag av arkitekterna tillsammans med de boende.

Kvarteret Glömmingegränd ligger i bandet närmast motorvägen. Området är ritat av Archibald Frid och invigdes 1969. Det består av tre skivhus placerade i rad på ett envåningsfundament som innehåller garage och binder samman huskropparna. Mellan byggnaderna, en våning upp från gatunivån, bildas två gårdar. Entréerna var från början ett antal anspråkslösa öppningar mellan garageportarna, vilka ledde vidare in till kulvertliknande korridorer från vilka man nådde husets fyra trapphus, tvättstugor och förråd. Många boende hade uttryckt en rädsla för att vistas i de mörka korridorerna, källarna och tvättstugorna där ungdomsgång hängde. Husen och utemiljön uppfattades som fattiga, entrésidorna liknade lastgator och huvudentréerna var svåra att hitta.

Ombyggnadsplanerna kom att gälla fem huvudmoment: nya mindre hus mellan de stora, nya entrébyggnader mot gatan, upprustning av korridorer med angränsande tvättstugor, utvidgade kök, nya balkonger och terrasser i markplan, nya lägenheter på taken (bortvalt under processen).

Grundtanken var att öppna kvarteret och föra in och ned ljus i korridorer och andra utrymmen som tidigare varit mörka. Tre nya entréhallar förlängde de gamla entréerna ut mot Glömmingegränd, den lilla återvändsgata som passerade kvarteret, och bröt den tidigare monotonin samtidigt som de skapade ljusa och rumsligt generösa entréer. Korridorer med nytillverkade glaspartier ledde vidare från entréerna in mot de individuella trapphusen.

Genomförandet

När Familjebostäder klubbade igenom det förslag som Loggia Arkitekter AB utarbetat i samarbete med de boende i slutet av 1992 var den politiska majoriteten i kommunen ändrad. Sverige hade också fått en ny borgerlig regering 1991 som rivstartade med att lägga ned de få stödprogram som ännu fanns kvar. Då husen byggdes om 1993 och projektet gick in i en förvaltande fas styrd av ett utvidgat boinflytande med ekonomiskt ansvar fick projektet om möjligt ännu mindre resurser och kunde inte fortlöpa på det sätt som var avsett.

Arkitektkontoret lämnade arbetet och huvudansvaret vilade nu på en "boservicechef" från Familjebostäder och en "hyresgästombudsman". En stadsdelsnämnd i ekonomisk kris avvecklade alltmer sitt åtagande och dess byråkrati lämnade plats för en ny administrativ och byråkratisk struktur. I detta nya boinflytandemaskineri fick invånarna allt fler uppgifter och utsågs till ett antal poster, som till exempel ledamöter i den lokala "bostyrelsen" där boende tillsammans med boservicechefen beslutade om budget och disponerade medel. Ett viktigt led i arbetet var att tillsätta och aktivera "kvartersvärdar", boende som tog extra ansvar för miljön, vilket inte framstod som ett intressant uppdrag i alla områden. Detta är ett av de tydligaste exemplen på den paradoxala situation som framkallades av ett förnyelsearbete med sociala förtecken i en tid av marknadiseringar där få önskade ta över skötsel av utemiljöer, städning av trapphus eller agera kvartersvärd.³⁵

I slutet av 1993 påtalade hyresgästerna en mängd fel som uppstått under projektets genomförande. En beskrev hur lägenheten hade försämrats: "när man tittar ut genom vårt vardagsrumsfönster ser man bara ett svart tak". Andra lägenheter hade fått trappor utanför sovrumsfönstret

och det ryktades om att det inte skulle målas i trappuppgångarna och runt hissarna då pengarna var slut. Familjebostäder meddelade att de ”ställer upp med färg och penslar om de boende själva vill måla”.³⁶ Genom språkbruket framställdes vad som i själva verket var ett överlämnande av ansvar som ett erbjudande till inflytande.

De boende var också missnöjda med processen för ombyggnationen: källarförråden var slarvigt byggda och byggbråte var kvarlämnat. Även Annika Johansson från Familjebostäder tycktes bekymrad då hon undrade om det ”verkligen inte fanns pengar till kackerlacksanering i en av lägenheterna då ombyggnadsarbetet helt stannat av på grund av detta”.³⁷ I ett brev till Familjebostäder skriver en av de boende på Glömmingegränd att bostadsområdet använts som ”byggupplag och uppställningsplats för maskintillbehör” och det ”kändes så jävligt att visa upp sin boendemiljö för väntade gäster” så han städade själv undan så gott det gick. Vederbörande menade vidare att hyresgästernas sammansättning inte kunde ses som en förklaring till att området inte städades, utan att skulden föll på Familjebostäder, byggleddare och entreprenörer som hade skött sig dåligt: ”Det är inte bara svartskallar och socialbidragstagare som bor i området till vilka inga normala hänsyn behöver tagas.”³⁸ Det är omöjligt att utvärdera intentionen med detta uttalande, även om jag skulle tolka det som en ironisk kritik, men det pekar otvetydigt på hur den byggda miljön och diskriminering kan samverka.

Marknadens diskriminerande effekter

Att etnicitet och byggd miljö samverkar i synen på Tensta och andra liknande miljonprogramsområden står klart, liksom att boinflytande- och förnyelseprojekt ledde till delegerad frihet, vilket i sin tur resulterade i en förmodligen oönskad diskriminerande politik. När miljonprogrammet inrättades i mitten på 1960-talet var det som ett svar på en bristande bostadsmarknad, både gällande tillgång och standard. Men när det andra miljonprogrammet lanserades fanns snarare ett överflöd av lägenheter och istället skulle en bristande fysisk och social bostadsmiljö åtgärdas. Föreställningen om dessa brister, liksom önskan om förnyelse av dessa områden, flätades samman med 1980-talets flyktinginvandring. Det

fanns en vilshenhet i hur ”bristerna” skulle hanteras, vilket både politiker och experter i bostadskonferensen uttryckte: skulle man se på den framväxande ”multikulturen” som något positivt eller var det i själva verket ett problem kopplat till segregation och som skulle åtgärdas? Å ena sidan avfärdade politikerna alla former av regler som skiljde ut etniciteter, å andra sidan fanns en önskan om demografiska sammansättningar som skulle uppnås genom statlig propaganda. Istället för särbehandling, till exempel anvisningsregler för nyanlända, förordades politisk marknadsföring för att ”förmå invandrare att välja alternativa boplatser”.³⁹ Genom nya marknadstekniker skulle alltså invånarna internalisera de politiska budskapen.

Ambivalensen i föreställningen om gruppers tillhörighet och rätt till ett varaktigt boende vävdes in i förnyelseprojekten och boinflytandereformen och skapade en komplex bild av vad som menades med en ”god social livsmiljö” och vilka effekter som önskades. Som tidigare nämnts beviljades Tensta inte förnyelsebidragen i mitten av 1980-talet för att omflyttningen var för låg och det inte fanns tillräckligt många tomma lägenheter. Det fanns också en stor oro bland de boende redan vid denna tid att de flesta invandrare skulle köras bort från Tensta, som istället skulle utvecklas till ett område för ingenjörer och ”bättre folk”.⁴⁰ Trots att tanken med förnyelseprojektet uttryckligen var att befrämja dem som redan bodde i området så bekräftades många boendes oro att behöva flytta av Familjebostäders distriktschef: ”Naturligtvis är det de boende som får betala kalaset via hyrorna.”⁴¹ Arkitekten Ylva Larson uppfattade att myndigheterna såg Tensta som en transitplats där nyanlända inte skulle rota sig: ”De förväntades inte bo här [i Tensta] en längre tid, de skulle integreras. De skulle flytta någon annanstans i Sverige för att bli svenskar.”⁴²

Den delegerade friheten

De statliga och kommunala förnyelse- och boinflytandeprojekt som jag har diskuterat här präglades av den förskjutning av kapital från den offentliga sektorn till den privata som de tidiga 80-talsdevalveringarna medförde. ”Miljonprogram för miljonprogrammet” startade samma år

som finansmarknaden avreglerades, 1985, och avslutades i samband med maktskiftet då Socialdemokraterna lämnade över till en borgerlig regering 1991. Det var en period då riktlinjer för den nya välfärdsstaten drogs upp, starkt påverkade av föreställningar om medborgarinflytande och underifrån kommande makt. Förändringarna karaktäriserades av ansvarsförskjutningar (på nationell och lokal nivå) och begrepps- förskjutningar i innebörden av till exempel frigörelse, lokal demokrati och individuell frihet. Införandet av den nya offentliga styrningen var beroende av argument och en ny vokabulär om medbestämmande, och händelseförloppet i Tensta runt 1990 visar hur arkitektur och ideologi vävdes samman i en diskurs kring moral och boendeflytande.

Utvecklingen i Tensta runt 1990 kan också förstås i förhållande till en bredare teoribildning kring nyliberaliseringens effekter. Som den amerikanska statsvetaren Wendy Brown har hävdat är delegering av bestämmande och auktoritet ett utmärkande drag för en nyliberal styrning.⁴³ Detta innebär inte endast ett lokalt självbestämmande, utan även att storskaliga problem som finansiella kriser, arbetslöshet och miljöproblem skickas ned i pipelinen från centrala myndigheter till kommuner, stadsdelsnämnder, boendegrupperingar och slutligen till "små och svaga enheter som inte har möjlighet att lösa problemen tekniskt, politiskt eller finansiellt".⁴⁴ Boinflytandeprojektens delegering av frihet som en ny social styrning med moraliska övertoner kan förstås både i enlighet med vad kulturgeografen Johan Pries beskriver som en "social nyliberalism" och med kulturanthropologen Andrea Muehlebachs diskussion om en nyliberal moral.⁴⁵

Nya styrningstekniker som växte fram med införandet av *new public management* (NPM) omformulerade relationerna mellan civilsamhälle, individ och den offentliga sektorn; krav från tidigare frigörelserörelser på ökat inflytande för medborgare hade stöpts om och användes som argument av en mängd aktörer med skilda politiska intressen. Genom att dra undan ekonomiska resurser, formulera högt ställda sociala ambitioner och samtidigt lämna ansvaret till de boende skapade de offentliga instanserna i Tensta en uppgift omöjlig att lösa för invånarna.⁴⁶ Istället förstärktes föreställningen om orsakssambandet mellan etnicitet och bristfälliga bostadsmiljöer. Att driva igenom ett förnyelseprojekt baserat

på boinflytande samtidigt som resurser drogs tillbaka måste uppfattas som en i praktiken diskriminerande politik, även om den var oavsiktlig.

Förnyelseprojektet innebar inte endast ansvarsförskjutningar från det offentliga till de boende, utan även att arkitekterna Loggia Arkitekter AB fick nya professionella befogenheter, uppgifter och ansvar som medlare mellan de boende och det offentliga, men också mellan etniska och kulturella gruppers olika önskemål.⁴⁷ Arkitekturen, design- och byggprocesserna och den materiella livsmiljön spelade en motsägelsefull roll i detta (och andra) förnyelseprojekt som genomfördes i omsvängningen mot NPM. Ur ett mikropolitiskt perspektiv förbättrades livsmiljön på många håll, medan förnyelseprojektet drev fram nya kontraproduktiva lösningar på en makropolitisk nivå, som till exempel hyreshöjningar och utförsäljningar av allmännyttan.

Förnyelseprojekten tog form i brytpunkten mellan medborgarens krav på inflytande (protester färgade av 1968 års medborgarrörelser) och allmännyttans nya styrningstekniker som strävade mot att både inkorporera de emancipatoriska rörelserna och konkurrera på den framväxande bostadsmarknaden. Jag har visat hur idéer om boinflytande sågs som lösningar på det hot som marknadens bostadsrätt ansågs utgöra mot allmännyttans hyresrätt. Jag har också argumenterat för att detta vägval paradoxalt nog drev allmännyttan och hyresrätten, den enda upplåtelseformen som inte kräver kontantinsatser, ut på den avreglerade marknaden. Arkitektur och byggd miljö medverkade på så sätt i konstruktionen av en ny bostadsmarknad men också av den konsument som skulle driva de nya idealen.

Men inte att förglömma, när hyresrätten blev del av bostadsrättens konsumtionslogik skapades också en segregerad hyresrättsmarknad. Det skapades en marknadens baksida i områden där de boende inte i första hand identifierade sig som konsumenter. I dessa områden konkurrerade inte hyresrätten med bostadsrätten och individuell valfrihet var inte ett centralt krav från de boende – de socioekonomiska förhållandena öppnade inte för dessa möjligheter. Under de senaste decennierna har vi sett hur en ny global finansiell marknad spirat i myllan av de offentliga aktörernas förvaltningsidéer. Det är inte längre den enskilda bostaden som kommodifieras utan hela bostadsområden blir spekulationsobjekt.

Istället för att styras av idéer om ett demokratiskt samhälle bestäms nu bostadens värde och framtid av matematiska ekvationer och avkastningsberäkningar. Bostadsområden som är slitna, nedgångna och lågt värderade som livsmiljöer får däremot ett högt värde som objekt för avkastning.

För att återvända till SABO:s 1990-tal då hyresgästerna lockades med hyresfria månader, trådlösa telefoner och tvättmaskiner: Vilka konsekvenser fick de påkostade ”frihetskampanjerna” och de nya förvaltningsfilosofierna i de områden som befann sig i skuggan av den framväxande bostadsmarknaden? Så här i efterhand kan vi konstatera att SABO:s frihetstörstande måsar tog med sig idéerna om boinflytande i flykten mot självförverkligande och hyresgästerna lämnades kvar som brickor i ett finansiellt spel.

- För mer om privatisering som lösning på välfärdsstatens problem, se Carl Marklunds kapitel.
- För en parallell till allmännyttans marknadsstrategi, se Orsi Husz kapitel om Kooperationens ”marknadspragmatism”.
- Om hur spekulation under 1980-talet kommit att tillskrivas en viktig roll för samhällsekonomin i stort, se Oskar Brobergs kapitel.

Noter

- 1 Boverket, *Bostadspolitik. Svensk politik för boende, planering och byggande under 130 år* (Karlskrona: Boverket, 2007), s. 100.
- 2 Jfr SOU 1974:32: *Solidarisk bostadspolitik* (Stockholm: Allmänna förlaget, 1974); SOU 1992:47: *Avreglerad bostadsmarknad* (Stockholm: Finansdepartementet, 1992).
- 3 Jfr Kristina Boréus, *Högervåg: Nyliberalismen och kampen om språket i offentlig debatt, 1969–1989* (Stockholm: Tiden, 1994); Rune Premfors, *Den starka demokratin* (Stockholm: Atlas, 2000), s. 175.
- 4 Jfr Kenny Cupers, Catharina Gabrielsson & Helena Mattsson (red.), *Neoliberalism on the Ground: Architecture and Transformation from the 1960s to the Present* (Pittsburgh, Pennsylvania: University Pittsburgh Press, 2020).
- 5 İlhan Kelcecioglu, *Rapport inifrån ”Hemblahelvetet”*: Röster från Hemblas bostäder i Husby (Malmö: Malmö universitet, 2021); Stig Westerdahl, *Det självspelande pianot: Kalkylerna och kapitalet som skapar Sveriges bostadskris* (Årsta: Dokument Press, 2021).
- 6 Per Lundin, *Bilsamhället: Ideologi, expertis och regelskapande i efterkrigstidens Sverige* (Stockholm: Stockholmia, 2008).
- 7 Ulf Stahre, *Den alternativa staden: Stockholms stadsomvandling och byalagsrörelsen* (Stockholm: Stockholmia, 1999); Helena Mattsson, *Architecture & Retrenchment*:

- Neoliberalization of the Swedish Model Across Space and Aesthetics* (London: Bloomsbury Visual Arts, 2023).
- 8 SFS 1942:430, *Lagen den 19 juni 1942 (nr 430) om kontroll av upplåtelse och överlåtelse av bostadsrätt*.
 - 9 *Engagerat boende: Vad kan man göra för att förbättra den sociala och kulturella miljön och göra människor aktivt intresserade av de egna bostadsförhållandena* (Stockholm: Bostadssociala delegationen, 1978).
 - 10 SOU 1979:37: *Aktivt boende* (Stockholm: Bostadsdepartementet, 1979), s. 63.
 - 11 Jfr Samuel Faber, "Boendedemokrati och nyliberalism – den danska och den svenska allmännyttans legitimitet 1973–1991", konferenspresentation på Nordiska historikermötet 2022. Presentationen är del av ett avhandlingsprojekt om boendedemokrati och nyliberalism på Historiska institutionen, Stockholms universitet.
 - 12 Gun-Britt Dahlberg, "Modeller för boinflytande inom allmännyttan", i "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 3, Familjebostäder AB/SE/SSA/4301/01, 5fc:5.
 - 13 För remissutlåtanden, se Proposition 1981/82:169.
 - 14 SFS 1982:352.
 - 15 Samuel Strandberg (FP) & Lars Almström (M), "Utdrag ur protokoll, fört vid Stockholms fastighetsnämnds sammanträde den 23 oktober 1984", Familjebostäder AB/SE/SSA/4301/01, F5c:7.
 - 16 Sven Lorentzi, "Boendeflytande – begrepp och avgränsningar", i "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 5, Familjebostäder AB/SE/SSA/4304/01, 5fc:5.
 - 17 Mats Hulth, "Miljonprogram för miljonprogrammet" 13/8 1985, Stockholms fastighetskontor, Se/SSA/0041, F1cf:7.
 - 18 Se t.ex. Mats Hulth, "Makten till de boende!" 26/4 1983, Familjebostäder AB/SE/SSA/F5c:5; Sven Lorentzi m.fl., "Projektet för utvecklat boinflytande, Dokumentationsrapport september 1983", s. 5, Familjebostäder AB/SE/SSA/4304/01, 5fc:5.
 - 19 För mer om implementeringen av "Miljonprogram för miljonprogrammet" i Tensta se Mattsson, "The Renewal (1986–92)", *Architecture and Retrenchment*, s. 157–178.
 - 20 Olle Bentzon, *Rapport Tensta* (Stockholm: Thule, 1970).
 - 21 Urban Ericsson, Irene Molina & Per-Markku Ristilampi, *Miljonprogram och media: Föreställningar om människor och förorter* (Trelleborg: Integrationsverket & Riksantikvarieämbetet, 2002), s. 18.
 - 22 "Ett preliminärt utvecklingsprogram för södra Järva stadsdelarna Tensta Hjulsta Rinkeby", bilaga 5, 4, i "Lägesrapport från arbetet med program för förbättringar i Stockholms miljonprogramområden" 23/5 1986.
 - 23 Ibid., s. 5.
 - 24 "Lägesrapport från arbetet med program för förbättringar i Stockholms miljonprogramområden" 23/5 1986.
 - 25 Magnus Dahlstedt, "The Politics of Activation: Technologies of Mobilizing 'Multi-ethnic Suburbs' in Sweden", *Alternatives: Global, Local, Political* 33:4 (2008), s. 481–504.
 - 26 Lars Ulander m.fl., "Motion om bidrag till förnyelseåtgärder inom miljonprogrammets bostadsområden", 1987/88: B0220; Monica Andersson, "Att spränga igenom asfalten", *Aftonbladet (AB)* 21/6 1989.

- 27 Monica Andersson, "Miljonprogrammet allas ansvar", *Dagens Nyheter* (DN) 12/12 1990, D3.
- 28 Bostadskonferensen var ett samarbete mellan Stockholms Fastighetskontor och konsultföretaget Närbo AB. Inbjudna deltagare var arkitekten Rod Hackney, projektledaren Florence Ostier, gymnasieläraren Pierre Soler, professorn i industriell organisation Erol Sayin, arkitekt Leena Laukasto, hyresgästledaren Bertha Gilkey, grannskapsarkitekten Jörgen Andersen, statsvetare och stadsplanerare Eisse Kalk.
- 29 Inger Holmqvist, Marja Lång-Ericsson, Thomas Ney & Jarmo Riihinen, "Seminarium om förnyelse av bostadsområden, Tensta 1989", Stockholms Fastighetsnämnd/Närbo, 1989, s. 1.
- 30 Holmqvist m.fl. 1989, s. 1.
- 31 Ibid.
- 32 A.L. Högberg & S. Österberg, "Kvalitet i bostadsförvaltning: Hyresgästernas bedömningar i löpande förvaltning och inför en förnyelsesituation" (Stockholm: Institutionen för bostadsförvaltning, Tekniska högskolan, 1987).
- 33 Ylva Larsson, "Tensta – förändring under samverkan", *Plan* 3 (1993), s. 137.
- 34 Projektets ledningsgrupp bestod av representanter för bostadsföretaget (Annika Johansson, Familjebostäder), arkitekterna (Ylva Larsson, Loggia Arkitekter AB) och hyresgästerna (Raymond Sköld, Hyresgästföreningen).
- 35 "Tensta – förändring under samverkan: En sammanfattning", rapport (Stockholm: Hyresgästföreningen, Loggia Arkitekter AB & AB Familjebostäder, 1993), s. 17 (i förf. ägo).
- 36 "Minnesanteckningar förda vid ett möte mellan Glömmingeogränds lokala hyresgästförening, Familjebostäders distrikt och NCC samt Loggia Arkitekter AB" 11/10 1993, Ab Familjebostäder/SE/SSA/4304/01, E2b:3.
- 37 Ibid.
- 38 Brev från Per-Olof Abrahamsson till Rolf Johansson, Familjebostäder, 12/4 1994, Ab Familjebostäder/SE/SSA/4304/01, E2b:3.
- 39 Utlåtande 1988:175 RI, Stockholms stad, 3109.
- 40 Karl-Olov Arnstberg, "Klichéer om förort: Tensta är inte bara ett betonggetto och social misär", *Svenska Dagbladet* (SvD) 7/12 1990.
- 41 Anne Sörman, "Vi känner att de lyssnar på oss", *Tensta Tidning* 4, i "Tensta – förändring under samverkan: En sammanfattning", s. 18.
- 42 "Transcript: Witness Seminar March 5, 2014, 18.30–21.00 at Tensta konsthall Concerning the Event of the International Housing Renewal Conference in Tensta 1989", transkribering, Aktion Arkiv, s. 31 (i förf. ägo).
- 43 Wendy Brown, *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution* (New York: Zone Books, 2015).
- 44 Ibid., s. 131–132.
- 45 Johan Pries, *Social Neoliberalism through Urban Planning: Bureaucratic Formations and Contradictions in Malmö since 1985* (Lund: Lunds universitet, 2017); Andrea Muehlebach, *The Moral Neoliberal: Welfare and Citizenship in Italy* (Chicago: University of Chicago Press, 2012).
- 46 I en svensk kontext har *new patterns of responsabilization* beskrivits som en förskjutning från medborgare till konsumenter eller "brukare", se Bengt Larsson, Martin Letell & Håkan Thörn (red.), *Transformations of the Swedish Welfare State:*

- From Social Engineering to Governance?* (New York: Palgrave Macmillan, 2012), s. 265–266.
- 47 För en liknande diskussion om planeringen av kyrkor och moskéer, se Jennifer Mack, "An Awkward Technocracy: Mosques, Churches, and Urban Planners in Neoliberal Sweden", *American Ethnologist* 46:1 (2019), s. 89–104.